

2. Voorgeschiedenis:

a. Het Biologisch Archaeologisch Instituut:

Over de vroegste geschiedenis van de kerk is weinig bekend. Tijdens de restauratie van schip en toren in W.O. II zijn o.l.v. prof. dr. A.E. van Giffen (1884-1973) opgravingen verricht in het schip van de kerk. Van Giffen was de eerste directeur (tot 1954) van het, vooral door zijn bemoeiingen in 1920 ingestelde Biologisch Archaeologisch Instituut aan de Rijksuniversiteit te Groningen. In 1930 werd hij lector, van 1939 tot 1954 hoogleraar in de prehistorie en Germaanse archeologie aan de R.U. De inspirerende manier waarop hij indertijd oudheidkundig bodemonderzoek verrichtte, is door de origineel wetenschappelijke benadering vandaag de dag nog steeds een bron, waaruit door vele oudheidkundigen uit binnen- en buitenland wordt geput. Van Giffen had een staf van deskundige mensen om zich heen. Voor Anloo mogen zeker niet ongenoemd blijven de voorgraver, dhr. J. Lanting en de tekenaar, dhr. Woudstra. Tot op heden zijn de opgravingsresultaten nog niet vastgelegd in een verslag. Dat heeft meerdere oorzaken, waarop hier niet verder wordt ingegaan. Dankzij de welwillende medewerking van drs. J.W. Boersma van het B.A.I. kunnen hieronder toch enkele voorlopige conclusies n.a.v. de opgravingsresultaten worden getrokken. De interpretatie toont aan, dat de kerk zes periodes heeft gekend, te weten: Periode I: - houten schip, met ingegraven wandpalen. Sluiting oostkant onbekend. Geen toren. Lemen vloer. In de zuid-oosthoek een merkwaardige palenconfiguratie (zie bijlage a: Dagboek Alkema - 15 oktober 1942).

Periode II: - houten schip. Ingegraven wandpalen. Iets breder dan I. Sluiting oostkant onbekend. Westkant: 4 paalgaten, een vierkant vormend - een ingebouwde toren? In de zuid-oosthoek een merkwaardige palenconfiguratie. In het midden twee balken in lengterichting (fundament voor paalstutten?).

Periode III: - houten schip. Iets smaller dan II. Sluiting oostkant onbekend. Lemen vloer. Fundering: grote vlinten, bij de noordmuur op onregelmatige afstand. Aan de oostzijde geen vlinten; misschien opgegruimd bij begravingen, misschien liep het schip verder door naar het oosten. Bouwwijze muren: op de vlinten werd een houten balk gelegd. Hierin kwamen de houten wandpalen. Waarschijnlijk een ingebouwde toren.

Periode IV: - stenen schip. Iets breder dan periode III. Fundering: steenpakking, bestaande uit kleine keitjes. Sluiting oostkant: recht. Toren ervoor?

Periode V: - stenen schip en toren (= huidige). Sluiting oostkant: misschien in de vorm van een absis. Stenen vloer, bestaande uit estrikken van $\pm 20 \times 20$ cm. Toren gefundeerd op vlinten.

Periode VI: - het ons nu bekende geheel.

6. De familie Ellents:

a. Inleiding:

Het is een belangrijke familie geweest, niet alleen voor Anloo, maar vooral ook voor de Landschap Drente.

We moeten waarschijnlijk naar Uithuizen om daar het overzicht te beginnen met Geert Coops (eind 16e, begin 17e eeuw). De naam van zijn vrouw is niet bekend. Wel krijgen ze kinderen. O.a. Elle Geerts, die later herbergier in Anloo wordt. Elle trouwt + 1620 met Derktien Kiste. Derktien is een zuster van Coert of Coenraad Kiste, de schulte van Anloo. Drie zoons zijn het gevolg van dit huwelijk.

Voor ons is de tweede zoon, Coenraad (ook wel Coert) Ellents (+ 1625-13 november 1691), de belangrijkste. Deze Coenraad weet wat hij wil!

16 september 1674 wordt hij ontvanger generaal van de Landschap Drente. Hij woont en werkt in Assen (in de 'Landtschapsbehuisinge'). Als dat afbrandt verhuist hij naar zijn eigen huis in Anloo en krijgt toestemming om daar ook kantoor te houden.

Van 1670-1691 is hij Ette voor het dingspil Oostermoer en vanaf 1665 eigenerfde landdagcomparant.

Op 20 mei 1682 trouwt hij (+ 57 jaar oud) te Staphorst met de 23-jarige Anna Geertruid Sichterman (1659-3 november 1727).

Zij is dochter van Wolter Sichterman, die landschrijver en secretaris van de Landschap Drente was en Engeltien Hagewolts.

Door aankoop van landerijen, vooral in de omgeving van Anloo, weet Coenraad Ellents zijn bezittingen behoorlijk uit te breiden.

Uit het huwelijk worden 5 kinderen geboren:

Wolter Hendrik 1683-1724	zie Ia
Gerard Coenraad 1685-1737	zie Ib
Theodora Elisabeth 1687-1764	
Hendrik Jan 1690-1735/36	zie Ic
Coenraad 1692-1761	zie Id

Ia Wolter Hendrik (geboren 7-5-1683, overleden 24-6-1724) trouwt in 1707 met Cornelia Rembertina Maria van Iddekinge (geboren + 1689, overleden 20-4-1712). Zij is dochter van Rembt van Iddekinge, de burgemeester van Groningen en van Maria Verruci. Het huwelijk is van korte duur. Na een huwelijk van slechts 5 jaar sterft Cornelia (1712).

Drie jaar later hertrouwt Wolter Hendrik met Rudolphina Anna Lemker (geboren 28-12-1692, overleden 18-8-1759). Zij is een dochter van Caspar Hendrik Lemker, die afwisselend raad, schepen en burgemeester van Kampen en griffier der Staten van Overijssel is

en Maria Margaretha van Breda.

Over de levensloop van Wolter Hendrik nog het volgende:

op 15 jarige leeftijd ⁽¹⁶⁸⁸⁾ wordt hij benoemd tot ontvanger generaal van de Landschap Drente. Hij studeert aan de universiteit van Groningen. In 1713 wisselt hij met zijn broer Gerard Coenraad (die landschrijver was) van functie. ^{onderkussen ook}

In 1707 en 1708 is hij Ette voor het dingspil Zuidenveld.

Hij is in 1712 één van de oprichters van de Annerveense Compagnie.

Na zijn dood in 1724 volgt broer Hendrik Jan hem als landschrijver op.

Kinderen uit dit huwelijk:

- 1 Anna Theodora Geertruit 1708-1741
- 2 Coenraad 1716-1719
- 3 Margaretha Maria 1717-1730
- 4 Coenraad Wolter 1720-1784 zie IIa
- 5 Johanna Geertruit Sophia 1722-1783

Wolter Hendrik Ellents en Cornelia Rembertina Maria van Iddekinge liggen beide waarschijnlijk begraven in de grafkelder onder het koor. Ook hun jonggestorven zoontje Coenraad ligt daar. Zie voor van Iddekinge ook hoofdstuk 5b.

Ib Gerard Coenraad (geboren 1685, overleden vóór 30-6-1737) trouwt in 1711 met Engelina Jullens. Zij is een dochter van Nicolaus Jullens, die gezworene van de stad Groningen en ontvanger der collaterale successiën was en Sara Lant. ^(geboren 1692, overleden ± 1748)

Gerard Coenraad heeft rechten gestudeerd in Groningen.

In 1709 wordt hij landschrijver. In 1713 vindt de bovenvermelde wisseling van functie plaats met broer Wolter Hendrik (die ontvanger generaal was).

Tot 13 oktober 1714 is Gerard Coenraad dan ontvanger generaal. Vervolgens ruilt hij op die datum met broer Hendrik Jan (die gedeputeerde was) van functie. Met enkele onderbrekingen is Gerard Coenraad dan van 1715-1737 gedeputeerde.

Van 1713-1737 is hij Ette voor het dingspil Zuidenveld en eigenerfde landdagcomparant (in 1715 voor Valthe-Zuidenveld en van 1732-1735 voor Odoorn-Zuidenveld).

Kinderen uit dit huwelijk:

- 1 Jan (+ 1712-1771) zie IIb
- 2 Sara Hester Catharina (1720-1748)
- 3 Anna Engelina Geertrui (1725-?)

Ic Hendrik Jan (geboren 1690, overleden ± 1736), ongetrouwd.

Hij studeert rechten in Groningen en wordt door ruiling 13 oktober 1714 ontvanger generaal. In 1725 kiest men hem tot landschrijver in

plaats van zijn overleden broer Wolter Hendrik.

Id Coenraad (geboren 1692, overleden 27-5-1761) trouwt in 1736 met Helena Kymmell (geboren 1713, overleden 15-7-1759). Zij is dochter van Wolter Kymmell, die schulde van Rolde, kapitein en gedeputeerde was en Susanna Christina Wilmson.

Coenraad Ellents wordt op 19-3-1715 tot schulde over Anloo gekozen. In 1725 kiest men hem, als opvolger van zijn broer Hendrik Jan, tot ontvanger generaal.

18 maart 1738 wordt hij uit zijn ambt gezet wegens wanbeheer. Hij wordt failliet verklaard.

Geen kinderen.

IIa Coenraad Wolter (geboren 11-3-1720, overleden 12-9-1784) trouwt in 1767 met Gesina Oldenhuis. ^{(geboren 24-4-1730, overleden 25-4-1818).} Zij is een dochter van Tijmen Oldenhuis, die schulde van Dalen en Oosterhesselen is en Lamina Huizingh.

Coenraad Wolter studeert rechten te Groningen en promoveert in 1739 te Leiden. Hij wordt advocaat te Meppel.

Hieronder een opsomming van de functies, die hij heeft bekleed:

Ontvanger der collaterale successiën en vrijwillige verkopen (1746);

Schulde van Meppel, Colderveen en Nijeveen (1748);

Gerichtschrijver en stadhouder van de lenen van de heerlijkheid

Ruinen (1749);

Secretaris van de landschap Drente (1750-1784);

Raad en secretaris honorair (op voorstel van stadhouder Willem V-1784);

Ette voor Beilen (1752-1781);

Eigenerfde landdagcomparant voor Midlaren (1746)

Buitencommissaris van de Overijsselse prebendesociëteit (1771);

Direkteur van de Zeeuwsche Maatschappij der Wetenschappen.

Coenraad Wolter woonde met zijn vrouw te Roden op de havezathe Mensinge. Ze kregen geen kinderen.

IIb Jan Ellents (geboren ? , overleden vóór 1771) trouwt in 1736 met Sara Jullens (geboren 1713, overleden 1793). Zij is een dochter van Jan Hendrik Jullens, die raadsheer der stad Groningen was en Margaretha ten Hola.

In 1721 wordt Jan Ellents rentmeester van het convent te Assen.

Hij is van 1733 tot 1771 Ette voor het dingspil Oostermoer en eigenerfde landdagcomparant voor Anloo in 1756, 1760 en 1761.

Kinderen uit dit huwelijk:

1 Jan Hendrik (geboren 1737, overleden 1797). Studeert rechten te Groningen en promoveert aldaar. Wordt in 1771 (in plaats van zijn vader) aangesteld als rentmeester van het convent te Assen.

2 Engelina Geertruida (geboren 3-3-1739, overleden 8-4-1820 te Anloo). Ongehuwd.

6.4

3 Margaretha Sara (geboren 1742, waarschijnlijk jong gestorven).

4 Gerard Coenraad (geboren 1743, overleden 1782). Studeert rechten te Groningen en promoveert aldaar.

5 Nicolaas Antoni (geboren 1746, overleden ?). Bijna niets over bekend.

6 Margaretha Sara (geboren 13-6-1748, overleden 22-5-1838 te Anloo).

"Met het overlijden van Margaretha Sara Ellents in 1838 stierf één der belangrijkste ambtenarenfamilies in Drenthe van de zeventiende en achttiende eeuw uit." (Jongsma.)

Hoewel niet helemaal zeker is, waar de familie Ellents heeft gewoond, wordt vermoed, dat een van hun woonhuizen direkt ten zuiden van de kerk heeft gestaan.

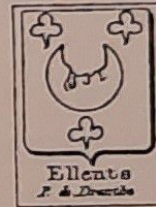
Wapenomschrijving:

'In blauw een klimmend gezichtswassenaar, vergezeld van drie zilveren klaverbladen, twee en één.'

Geert Coops

x

?

Elle Geerts (?-±1653)

x ± 1620

Derktien Kiste (?-±1676)

Coenraad Ellents (±1625-1691)

x 1682

Anna Geertruid Sichteman (1659-1727)

Wolter H. (1683-1724)

x 1707/1715

C.R.M. van Iddekinge (±1689-1712)

Rudolphina A. Lenker (1692-1759)

Gerard C. (1685-±1737)

x 1711

Engelina Jullens

(1692-±1748)

Hendrik J.

(1690-±1736)

Coenraad

(1692-1761)

x 1736

Helena Kymmell

(1713-1759)

Coenraad Wolter
(1720-1784)

x 1767

Gesina Oldenhuis
1730-1818)

Jan

(±1712-1771)

x 1736

Sara Jullens
(1713-1793)

Jan Hendrik
1737-1797

Engelina G.
1739-1820

Margaretha Sara
1742-jong

Gerard Coenraad
1743-1782

Nicolaas Antoni
1746-?

Margaretha Sara
1748-1838

N.B.: Bij het samenstellen van dit artikel is gebruik gemaakt van de door Tj. Jongsma (archivaris R.A. Assen) geschreven verhandeling "Genealogie van de familie Ellents". (Zie literatuurverwijzing.)

b. De herenbanken van de familie Ellents:

In het schip van de kerk staan twee herenbanken. Ze zijn in de 18e eeuw voor de familie Ellents gemaakt.

De ene bank staat op een oneervolle plaats: achter in de kerk, onder het orgel. Hij is indrukwekkend door z'n eenvoud en stijl.

De fraai gesneden ornamenten lijken te zijn gemaakt door Jan de Rijk. Onder de kroon een wapenbord, waarop (in een gedeeld vlak) de wapens van de families Ellents (links) en Jullens (rechts).

In het gestoelte zijn twee banken, die door deurtjes kunnen worden afgesloten. Erop drie koperen kandelaars.

De andere bank staat voor de dichtgemetselde noordelijke ingang. Hij is imposant door de fraai gebeeldhouwde baldakijn met twee kelken en de bekroning. Ook in dit gestoelte zijn twee banken, die door deurtjes kunnen worden afgesloten. Ervoor: een extra bank. Deze herenbank werd gesierd door 4 koperen kandelaars.

38

39

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

40

c. Het door de familie Ellents aan de kerk geschonken orgel:

Over de bouwers:

Het Anlooër orgel is gebouwd door Johannes Radeker en Rudolph Garrels (in deze volgorde is de akte van aanbesteding ondertekend).

Johannes Radeker (of Ratteker, Raetker, Raetger, Ratki, Ratgij, Ratje) werd geboren te Danzig. Hij was enige tijd werkzaam als orgelmakersknecht in het atelier van Arp Schnitger te Hamburg.

In 1696 laat Schnitger de bouw van het orgel in Pieterburen grotendeels aan Radeker over. Hoewel hij zijn opdracht misschien best naar behoren uitvoert, gedraagt hij zich op een ander vlak bepaald onbehoorlijk: een aanzienlijk deel van de bouwsom, die voor Schnitger bestemd was, steekt hij in eigen zak, om er zodoende een liefdesaffaire mee af te betalen.

Toch laat Schnitger hem niet vallen. In opdracht van Schnitger werkt hij daarna namelijk nog aan diverse orgels, zoals:

1698 Uithuizen; 1699 Lutherse kerk Groningen; Ulrum; 1701 Siddeburen en Irnsum; 1704 Ferwerd en Pieterburen; 1710 Sneek, de Martinikerk.

Hij werkt ook wel voor zichzelf, hoewel het merendeel van de werkzaamheden dan bestaan uit reparaties en onderhoud.

Nieuwbouw heeft hij vaak in opdracht van of naar ontwerp van Schnitger of samen met Garrels gemaakt.

Hij vestigt zich in Groningen en vertrekt later, omstreeks 1723, naar Friesland.

Radeker heeft, behalve kerkorgels ook huisorgels gebouwd.

Een grootse carrière was voor hem niet weggelegd.

Hij sterft + 1726 in Friesland.

Zijn zoon en kleinzoon zijn beide klokkenist en organist van de St. Bavo te Haarlem geweest.

beiautier

Rudolph Garrels, geboren in 1675, wordt op 25 maart van dat jaar in Norden (Ostfriesland, B.R.D.) gedoopt.

Hij wordt orgelmakersknecht van Arp Schnitger in Hamburg.

In die hoedanigheid komen we hem tegen bij de bouw van het orgel in de A-kerk te Groningen (1697).

Na 1704 (Eenum) treedt Schnitger bijna niet meer op de voorgrond.

Hij laat het bouwen dan voornamelijk aan zijn personeel over.

Bij de bouw van het orgel in de Martinikerk te Sneek (1710-1711), waarover Garrels de leiding had, wordt ook de naam van Radeker genoemd.

Behalve orgelmaker is Garrels ook een beeldhouwer van formaat, getuige de indrukwekkende preekstoel, die hij in 1712 voor de Ludgerkirche in zijn geboorteplaats Norden maakt. Misschien, dat

6.7

er dan ook al een vorm van samenwerking bestaat met beeldhouwer Jan de Rijk uit Groningen.

In 1713 bouwt Garrels een orgel te Eelde.

Vanaf die tijd woont hij in de Gelckingestraat te Groningen.

Hieronder volgt een (niet volledig) overzicht van zijn werkzaamheden:

1716 reparatie St. Ludger~~k~~irche, Norden;

1716 nieuwbouw Zuidlaren + Radeker;

1717 uitbreiding Lutherse kerk, Groningen + Radeker;

1718 nieuwbouw Anloo + Radeker;

Omstreeks 1719 sterft Arp Schnitger.

Garrels verhuist van Groningen naar Leiden en vandaar naar 's-Gravenhage.

1723-'24 uitbreiding Lutherse kerk, 's-Gravenhage;

1724 nieuwbouw Oud-Katholieke kerk, 's-Gravenhage;

1725-'27 nieuwbouw Maasland;

1729-'32 nieuwbouw Maassluis;

1737-'42 nieuwbouw Purmerend;

1749 nieuwbouw Klundert.

Op 9 mei 19~~5~~⁷0 sterft Rudolph Garrels in 's-Gravenhage.

Over het orgel:

Op 7 maart 1717 wordt de akte van aanbesteding ondertekend door A.G. Sichterman, weduwe Ellents "voor mij en mijn soons" (opdrachtgevers) en Radeker en Garrels (aannemers/uitvoerders).

De akte is tevens een kort bestek (zie bijlage b).

/WS

De prijs: 1450 Carolij gulden.

Het wordt waarschijnlijk het eerste orgel, dat de kerk gaat sieren (aanwijzingen voor het tegendeel zijn tot nu toe niet gevonden).

Garrels en Radeker zijn, zo blijkt uit de archiefstukken, volkomen gelijkwaardig.

Op 16 oktober 1718 wordt er voor het eerst op het orgel gespeeld.

De huidige dispositie in vergelijking met de dispositie, genoemd in de akte van aanbesteding:

Huidige dispositie:	Dispositie volgens akte:
Hoofdwerk (C - f'''):	Hoofdwerk (C - c'''):
1. Prestant 8'	1. Principael 8'
2. Quintadena 16'	2. Quintadena 16'
3. Roerfluit 8'	3. Hol- of roerpijp 8'
4. Octaaf 4'	4. Octav 4'
5. Speelfluit 4' (conisch)	5. Spitspijp 4'
6. Quint 2 ² / ₃ ' (conisch)	6. Quint 3'
7. Octaaf 2'	7. Super Octav 2'
8. Sexquialter lege plaats	8. Sexquialter 2 sterk $\bar{r} \bar{c}$
9. Mixtuur 4-5 sterk	9. Mixtuur 4-5-6- sterk
10. Trompet 8' bas/discant	10. Trompet 8'
	11. Vox humana 8'
Borstwerk (C - f'''):	Borstwerk
1. Holpijp 8'	1. Gedackt 8'
2. Fluit 4'	2. Floit 4'
3. Octaaf 2'	3. Octav 2
4. Quint 1 ¹ / ₃ (fluitmensuur)	4. Syfloit 1 ¹ / ₂ '
5. Cymbel lege plaats	5. Scherp 3 sterk
6. Vox humana 8'	6. Dulciaen 8'

Bij vergelijking mag niet worden vergeten, dat het bestek later wellicht gewijzigd is. *(later van het bestek)*
(van zijn afwijkingen) *(- wordt is niet veranderd!)*

Sexquialter, mixtuur en cymbel zijn er vóór 1948 uitgehaald. Wanneer en waarom is niet bekend. De huidige mixtuur is er in 1948⁹ ingeplaatst.

Het orgel is voorzien van -tremulant - windmachine (1950)
 -manuaalkoppel - blaasbalg (handbediening)
 -aangehangen pedaal (C - d')

Er is in de loop van de tijd het een en ander aan het orgel gewijzigd of vervangen. Toch bestaat het grotendeels nog uit de oorspronkelijke

onderdelen (een reconstructie naar oorspronkelijke toestand is min of meer mogelijk). Behalve het mixtuurpijpwerk en dat voor de tonen C en d''' tot en met f''' is vrijwel al het pijpwerk het oorspronkelijke, hoewel niet meer in de originele staat (zie restauratie Mense Ruiter).

Restauraties:

In 1824 wordt het orgel gerestaureerd door de gebroeders Freytag. De orgelkast wordt geverfd, nieuwe klavieren worden geplaatst en ook komen er nieuwe registerknoppen.

Op 6 maart 1944 begint Mense Ruiter (Groningen, tegenwoordig Zuidwolde) aan een grootscheepse restauratie, die in 1948 wordt afgerond. De volgende veranderingen zijn toen ondermeer aangebracht:

1. de omvang van de klavieren wordt vergroot van 49 op 54 toetsen. De windladen hadden oorspronkelijk 49 tooncancellen. Voor de uitbreiding (en een wijziging van de toonhoogte) zijn blinde cancellen benut, zodat per lade 54 functionerende cancellen ontstaan. Mechaniek en pijpwerk zijn dienovereenkomstig uitgebreid. Een aantal pijpen staat op een pneumatisch hulplaadje.
2. van drie, in de loop der tijden verdwenen stemmen is één plaats weer bezet, namelijk de mixtuur (in een hogere dan de oorspronkelijke samenstelling);
3. de winddruk wordt verlaagd (nu 60 mm. waterkolom), de pijpen aangepast (opsneden verlaagd, veel stemranden vernieuwd) en de toonhoogte ruim een halve toon verlaagd;
4. de windladen worden van een ^{milieu}sleepstelsel voorzien (schuimrubber ringen rond de gaten aan de onderzijde van de pijpstokken);
5. het manuaalkoppel wordt veranderd (een trede i.p.v. registerknop);
6. de registerknoppen worden naast de klavieren opgesteld;
7. Het orgel wordt, naar de in 1948 geldende opvattingen, opnieuw geïntoneerd;
8. de lessenaar op de balustrade wordt weggehaald.

Op zondag 24 oktober 1948 wordt, ter gelegenheid van de ingebruikneming van het gerestaureerde orgel een orgelconcert gegeven door Aart Smink (leraar koninklijk conservatorium 's-Gravenhage).

Anno 1984 zal het orgel, wil het voor de toekomst behouden blijven, binnen afzienbare termijn gerestaureerd moeten worden.

De belangrijkste aspecten van die restauratie zullen dan zijn:

- a. herstel cq. reconstructie balgen;
- b. nieuwe windkanalen en een nieuwe tremulant (met registratuur);
- c. herstel cq. reconstructie lekke windladen;
- d. nieuwe manuaalkoppel;
- e. herstel cq. reconstructie pijpwerk;
- f. nieuw te vervaardigen: sexquialter (2 st.), cymbel (3 st.) en mixtuur (4-5 st.)

6.10

g. restauratie snijwerk orgelkas;

h. een totale herintonatie.

Het orgel is naar de in 1948 geldende opvattingen technisch bijzonder zorgvuldig gerestaureerd.

De diepgaande studie, die de laatste 20 jaar verricht is betreffende de orgelbouw, plaatst de artistieke kant van die restauratie tegenwoordig echter in een iets ander daglicht.

Het is een orgel uit de Schnitgerschool en zo zou het dan ook moeten klinken.

Een reconstructie van dit, niet alleen voor Drente, unieke orgel is mogelijk en derhalve gewenst.

Uit het orgelarchief:

Tot voor kort bestond dit archief uit niet meer dan enkele brieven van orgelbouwers (die zichzelf als restaurateur aanbieden) en van instanties/personen, die het orgel hebben gekeurd (1936 tm. 1941, 1946 en 1980 tm. 1984).

Het is dan ook zeer verheugend, dat dhr. F.J. Veldman (conservator van de Menkemaborg te Uithuizen; hij heeft ondermeer gepubliceerd over de kistemaker Allert Meijer en de beeldsnijder Jan de Rijk), snuffelend in de archieven van de Etstoel, een pak papieren over het orgel van Anloo heeft ontdekt (maart 1984).

De gegevens zijn zondermeer uniek!

Vanaf het begin (5 maart 1717, akte van aanbesteding) tot en met de keuring door vader en zoon Havingha (14 november 1719) kan vrijwel het gehele proces van orgelbouwen op de voet worden gevolgd.

Er zijn zeer gedetailleerde rekeningen, de namen van veel leveranciers zijn nu bekend.

Mensuurstaten zijn niet gevonden.

15
Zoals al eerder is gezegd, is een reconstructie van het orgel, naar de staat waarin het zich in 1719 bevond, mogelijk - zeker ook dankzij deze ontdekking.

Hieronder volgen enkele opmerkelijke feiten (volnummers: genoteerd op de copieën, die aanwezig zijn in het archief van de herv. gem. te Anloo):

1 tm. 3: Zuidlaren, 5 maart 1717. Akte van aanbesteding.

Er zullen 4 balgen worden geplaatst, 8 vt. lang, 5 vt. breed.

Het orgel zal in delen per schip naar Anloo worden vervoerd.

Er is een 'garantietermijn' van 3 jaar.

5. Memorie betreffende verdeling bouwkosten. Zonder plaats, zonde datum.

Hendrik Jan Ellents

250,-

Wolter Hendrik Ellents en Roedolphina Anna Ellents geb. Lemker 250,-

- 6.11 Anna

0.12
Jan de Rijk (9, 31, 32) beeldsnijder;

Evert Jans (9, 39) schoolmeester - 1711
6.11

Anna Geertruid Ellents geb. Sichterman	476,-
Gerard Coenraad Ellents en Engelina Ellents geb. Jullens	250,-
Coenraad Ellents	250,-
	<hr/>
	1476,-

(De namen staan in dezelfde volgorde vermeld, als op de wapenborden op de balustrade.)

36/37. Zonder plaats, 18 mei 1717.

Uit deze rekening blijkt, dat een (orgelmakers-)knecht 10 weken op een kamer van Jan Wolters aan de orgelkas heeft gewerkt.

25. Zonder plaats, 9 februari 1719.

Harmen Neumeijer, kistemaker, dient een rekening in "weggens gesneden werk so tot Anlo an het orgel sal worden gebruket". Na "het lofte als volgt geleverd" volgt een opsomming.

40. Zonder plaats, 3 augustus 1719.

Mencke Molaan levert het hout, waar de wapens + ornamenten door Jan de Rijk op zullen worden gesneden.

32a. Zonder plaats, 24 maart 1719.

Een rekening van Jan de Rijk, wegens "eenighe cirade gemackt Aan het Orgel tot Anloo"... "voor 75,--"

b. en een rekening wegens snijwerk aan de wapenborden voor 45,--
en wegens 2 ronde Jonische (?) capitelen op de kolommen onder de borstwering voor 8,--.

8. Zuidlaren, 14 november 1719.

Keuringsakte. Het orgel wordt gekeurd en "in een goeje oodre gevonden" door Petrus Havingha en zijn zoon Gerhardus.

Petrus (geboren te Termunten) is vanaf 1694 tot aan zijn dood in 1828 o.a. organist van de Martinikerk te Groningen. Zijn zoon Gerhardus (1696-1753) is organist en beiaardier van de Nicolaaskerk te Appingedam. Later, in dezelfde functies, van de Laurenskerk te Alkmaar.

Namen van mensen, die bij de bouw van het orgel betrokken zijn geweest (nrs. van de archiefstukken tussen haakjes):

Jan Peters (4c) knecht Rudolph Garrels;

Otto Galama (4d, 9, 14) houtleverantie;

Albert Jans (4d, 9)

Talle(chien) Jans(en) (9, 11) heeft betalingen verricht;

Engbert van Loonen (9, 16, 17, 18) "geleverd aen de blaesbalk",

verder levering koper-, ijzerdraad, tin, nagels, gereedschap e.d.;

Harm Nijemeijer (9, 20, 25, 28a) kistemaker;

Berent Popkes (9);

A. Stenhuis (9, 28);

Slootemaker (9);

6.12

Jan de Rijk (9, 31, 32) beeldsnijder;

Evert Jans (9, 39) schoolmeester, gaf kost en onderdak;

Jan Wolters (9, 36) kamerhuur en verteringen;

Joachim Hendriks (Hinrichs) (11) (geld-)transactie (?) Duits;

Johannes Friben (29) schroeven, bouten, "wenckelhacken";

Lucas Jans (38) smid: roeden, krammen, bolties en kolen;

Albert Coops (40, 41);

Aldert Jans (40a, 41) tin en lood;

Mencke Molaan (40b) hout voor wapenbord);

Wolters Emmen (45).

Van een aantal archiefstukken mag, met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, worden aangenomen, dat ze betrekking hebben op het eveneens door Garrels en Radeker gebouwde orgel te Zuidlaren (18, 21 tm. 24, 26 en 28a).

Uit het dagboek van W.H. Alkema, opzichter tijdens de restauratie van schip en toren (17 maart 1941 tot 30 september 1944)

17 maart 1941: "De werkzaamheden begonnen door twee timmerlieden en drie grondwerkers onder leiding van den uitvoerder S. Oord."

24 maart 1941: "Begonnen met het bikken van de muren, waarbij fragmenten van MUURSCHILDERINGEN zijn blootgelegd."

4 april 1941: Deel van een sarcofaagdeksel als latei boven de dichtgemetselde noordelijke ingang ontdekt.

5 mei 1941: Een nieuwe klokkestoel zal worden aangevraagd bij van Bergen te Heiligerlee.

7 mei 1941: De dichtgemetselde noorderingang: "Het blijkt, dat hier naar binnen draaiende dubbele deuren zijn geweest. Daarboven een latei, zoodat de deuren rechthoeking waren."

3 juni 1941: "Geconstateerd, dat er een balklaag heeft gelegen boven het schip v.d. kerk, \pm 40 cm hooger dan de nieuwe balklaag."

16 juni 1941 e.v.: De kap wordt afgebroken. "De oude kap bestond voor de eene helft uit oude eiken - voor de andere helft uit grenen spanten. Op een dezer grenen spanten stond geschreven: J. Smid - 1850 - Arie Kah Nieuw Buinen 1880. Op de topgevels nog sporen zichtbaar van een vroeger - gepleisterd gewelf, waarvan de boog een andere vorm had dan het nu afgebroken gewelf. Aan de toren een uitmetseling voor dakaansluiting gevonden. Hieruit blijkt, dat het vroegere dak evenwijdig, doch iets hooger dan het nu afgebroken dak was."

20 juni 1941: In plaats van 9 m^3 blijkt na opmeting, dat minstens 25 m^3 tufsteen in totaal nodig is.

23 juni 1941 e.v.: Tufsteen zagen. De zaag is van plaatijzer. Als de tanden afgesleten zijn, worden ze met een blikshaar weer aangeknipt. Uit een busje loopt water en zand in de zaagsnede. Het zagen en hakken kost aan loon \pm f 100,- per m^3 .

5 juli 1941: Tufsteen kost bij Switters en Terpstra N.V. te Groningen f 105,- netto franco werk per m^3 .

8 juli 1941: Richtfeest.

18 juli 1941: Behalve de architecten Boelens, van Broekhuizen en Feenstra, verschijnt nu ook architect Onnes ten tonele.

24 juli 1941: Het smeedwerk zal door Bronsema te Assen worden gemaakt.

25 augustus 1941: Het (gele) zandstenen sarcofaagdeksel in de noordmuur wordt uit de muur gehaald. Achter de steen zijn sporen van een vernielde nis, die overeenkomt met het boogje boven de steen.

De steen wordt voorzien van een anker en opnieuw ingemetseld.

28 augustus 1941: Tegen de oostelijke topgevel, die zeer onregelmatig is, wordt een halfsteens muur gemetseld. De ruimte tussen

muur en tufsteen zal tot een hoogte van 60 cm. worden aangevuld met schrale beton.

8 september 1941: De oostelijke topgevel is gemetseld en bepleisterd.

16 oktober 1941: Twee gedenksteentjes (Pastoor Folckeri en Sust. Husinghe) gevonden onder de banken in de kerk.

28 oktober 1941: Uitvoerder Oord zal vanaf 3 november niet langer aanwezig zijn. De algehele werkleiding komt in handen van de opzichter.

27 november 1941: Fragmenten van grafstenen gevonden, die bij de westelijke ingang als duimstenen waren gebruikt.

6 december 1941: Men zoekt naar aanwijzingen omtrent een afgebroken portaal, in de spleet tussen toren en schip. Er worden geen *aan* wijzingen gevonden. Het metselwerk is vlak en gevoegd.

16 januari 1942: Electricien Lammerts is in de kerk geweest i.v.m. de *aanleg* van een lichtleiding.

9 maart 1942 e.v.: "Geconstateerd, dat in de kerk een vloer van roode estrikken ligt op een hoogte van \pm 60 cm beneden peil van het koor."

16 maart 1942 e.v.: Met het graafwerk o.l.v. prof. dr. A.E. van Giffen wordt door de voorgraver J. Lanting een begin gemaakt.

Op \pm 25 cm. beneden de vloer die vóór de restauratie aanwezig was, ligt nog een tegelvloer. Deze vloer is slechts gedeeltelijk aanwezig en vermoedelijk bij het maken van graven weggenomen. Het zijn onverglaasde estrikken van 20x20cm. Onder deze tegelvloer nog twee lemen vloeren en een zandvloer, op alle drie brandresten.

23 maart 1942 e.v.: "Onder de vloer van het koor blijkt een grafkelder te zijn. Deze heeft zijn ingang midden onder de triumfboog waar een keien trap toegang geeft. De ingang blijkt dichtgemetseld. Een kleine opening daarin gemaakt. De kelder blijkt gevuld met puin van de koorrestauratie." Diverse vondsten (zoals scherven van urnen, een fragment van een beeld, een Romeins pannetje, een weefsteen en een fragment van een latei) worden door prof. van Giffen meegenomen. Hij zegt toe, dat een en ander teruggebracht zal worden.

"Opgemerkt, dat op \pm 80 cm. beneden de vloer van het koor een leemen vloer ligt, die onder de keienfundeering van de kerk doorloopt. De fundeering aan de binnenzijde ligt dus op deze vloer. Verder ligt op deze vloer een onregelmatig dikke laag tufsteen puin. (Zaten hier de steenhouwerd te werken tijdens de bouw van de kerk?) Over dit puin een laag zand en daarover weer een lemen vloer. Hierop een dunne zandlaag waarop de eerder genoemde estrikken."

7 april 1942: Bodemonderzoek en de voortgang der bouwwerkzaamheden - enigszins botsende belangen.

a 3

13 april 1942 e.v.: Betonvloer klokkezolder ontkist.

22 mei 1942: "De grafkelder onder het koor heden dicht gemetseld na nog eenige onderzoekingen en opmetingen te hebben verricht en na de schedels e.d. die uit dit graf afkomstig waren, daarin gelegd te hebben. Er waren 3 schedels, nl. 2 volwassenen en 1 klein. In de zuidelijke zijmuur van de kelder een gat gehakt; deze muur blijkt 30 cm. dik"... "Achter deze muur zwarte grond. De vloer bestaat uit een vleilaag op zand. Hierin een gat gegraven tot \pm 80 cm. diepte. Het blijkt alles vast en onverwerkt zand te zijn. De keien trap blijkt tot onder door te lopen, Geen aanwijzingen omtrent een gang gevonden."

14 september 1942: "Bij de werkzaamheden aan de vloer van de orgeltribune blijkt, dat de vloer onder het orgel grootendeels vermolmd is." Een nieuwe vloer moet worden aangebracht.

15 oktober 1942 e.v.: Op een hoogte van 240 cm. langs de oostmuur en op 128 cm. daaruit in de zuid- en noordmuur zijn gaten gevonden, die aan balkgaten doen denken. Ze zijn echter niet gemetseld, zoals de balkgaten in de toren en de steigergaten, maar ruw ingehakt, dus na het metselen aangebracht. "Het schijnt aannemelijk, dat hierin balken van een tribune hebben gelegen. Deze balken zullen dan allicht nog hier en daar ondersteund zijn geweest. Roode steen, ingemetseld boven de zandsteenboogaanzetten geven de plaatsen aan waar de vloer van de tribune gelegen kan hebben, terwijl 1 meter daarboven gaten links en rechts in de boog wijzen op een balustrade."

26 oktober 1942: De werkzaamheden zullen niet langer plaatsvinden in het kader van de werkverruimende maatregel. Men heeft de officiële toezegging voor subsidie en vergunning om het werk in vrij werk uit te voeren. Men hoopt zo spoedig mogelijk een voldoende aantal werklieden bij elkaar te krijgen.

21 december 1942 e.v.: Er is nog geen vergunning de toren in vrij werk uit te voeren. Daarom eerst het schip volledig afwerken. Tijdens het vellen van een boom, breekt een staaldraad, tengevolge waarvan de top van deze boom langzaam op het kerkdak neerkomt. De kap heeft niets geleden. Wel zijn pannen beschadigd/verbrijzeld, zijn de rietvorsten op de middenschoorsteen kapot en is de schafteek beschadigd. De schade zal door de koper van de bomen worden vergoed.

18 januari 1943 e.v.: Het verhoogde gedeelte (het liturgisch centrum) is klaar. De drie treden zijn gemetseld.

22 februari 1943 e.v.: De rijwielbergplaats naast de kerk is onder de kap.

1 maart 1943 e.v.: De tekenaar van het B.A.I., R. Woudstra, heeft

het laatste gedeelte van de kerk ontgraven en onderzocht. Niets van belang gevondne.

10 maart 1943: "Personeel van de gieterij Hoogeveen (?) om de klok uit de toren te halen." Omdat er geen doorlaat in de vloer is, moet de klok via een galmgat naar buiten worden gehaald. Bij het vrijmaken van het galmgat breekt een zandstenen kolom in drie stukken. Het archeologisch onderzoek in de toren is nu ook beëindigd. Niets bijzonders opgemerkt.

29 maart 1943 e.v.: "Na het uithakken van de roode steen uit de triumfboog zijn gaten zichtbaar geworden waaruit duidelijk blijkt, dat in de boog van aanzetsteen tot aanzetsteen een balk hoog 28, breed 16 cm. heeft gelegen. Deze moet reeds tijdens de bouw zijn aangebracht. De gaten zijn zuid 48, noord 38 cm. diep. (De hoogte was noord iets minder.) Bovendien liepen gaten vanaf de balk door de muur, juist boven de aanzetsteen. In deze gaten lagen waarschijnlijk ruveelbalkjes die 16 cm. hoog waren. De gaten zijn nu dichtgemetseld met lichtere tufsteen zoodat de plaatsen nog te herkennen zijn."

(Zie ook 15 oktober 1942. Heeft de palenconfiguratie van periode I e.v. (zie voorgeschiedenis) misschien te maken met de door Alkema veronderstelde tribune? Kan het zijn, dat in de zuid-oosthoek de opgang naar de tribune (het doksaal) is geweest? -aanv. EJP)

14 mei 1943: "Bericht, dat subsidie voor torenrestauratie is toegestaan."

12 juli 1943 e.v.: "In Taarlo 1000 kloostermoppen gekocht"...
"De steenen heeten afkomstig te zijn van een der oude stadspoorten van Groningen."

23 juli 1943: "Bij het schoonmaken van de lichtopening in het torenportaal enkele loszittende stukjes steen weggenomen. Daarna bleek dat ook hier, evenals in de deuropeningen gaten aanwezig zijn voor een schuifbalkje."

13 juli 1943: Bezoek dr. Ozinga en architect Oger. Het blank gelakte plafondgewelf werkt onrustig en storend en dient mat geschilderd te worden. Het orgel dient ook geschilderd te worden. Het snijwerk dient te worden verguld. Geadviseerd wordt, de trek balk vóór het orgel weg te nemen en te vervangen door een trekstang.

13 september 1943 e.v.: De restauratie van de muurschilderingen door dhr. Gerh. Jansen is voltooid.

18 oktober 1943 e.v.: Vergadering met kerkvoogden, arch. Boelens en dr. Ozinga over de orgelrestauratie. Plannen: collecte, subsidieaanvraag bij Monumentenzorg, firma's laten inschrijven, d.m.v. druk-schriftjes belangstelling wekken, ook buiten de gemeente.

1 november 1943 e.v. Het ontbrekende houtsnijwerk (herenbanken) is door beeldhouwer Dagelet uit Groningen vervaardigd.

8 november 1943 e.v.: De firma Stadman te Anloo zal de elektrische installatie in schip en toren aanbrengen.

3 januari 1944 e.v.: Begonnen met het afloggen van de orgelombouw.

10 januari 1944 e.v.: Schilders hebben het kerkplafond geverfd.

17 januari 1944 e.v.: De schilders hebben het plafond met de decoratie afgewerkt.

21 februari 1944 e.v.: Begonnen met stut- en breekwerk in de toren.

6 maart 1944 e.v.: "De Heer M. Ruiter, aan wien de restauratie van het orgel is opgedragen is met de demontage begonnen."

13 maart 1944 e.v.: Op voorstel van ds. Wierenga wordt tegen het verhoogde gedeelte van de tribune een opschrift aangebracht. Lettertype en kleur als op gevonden balk.

15 mei 1944 e.v.: Hulporgel in de kerk geplaatst.

28 mei 1944: "De kerk met een speciale dienst in gebruik genomen."

29 mei 1944 e.v.: Men gaat verder met het restaureren van de toren.

26 juni 1944 e.v.: In een der schoren, die de hoofdspanten van de toren verbinden is ingekerfd: HG 1755

I A
I G

Met zwarte verf op een spantje geschilderd HG
1757

en op een ander spantje: HM

Op een balk W.O. (Dit is waarschijnlijk Willem Overbeek, die herhaaldelijk herstellingen aan de toren verrichtte - eind vorige - begin deze eeuw.

Op de grenen stijlen van de dakruiter de merken HM'94 - KM'94.

Dit betreft de namen van Hendrik en Klaas Mattijssen, toentertijds timmerlieden in Anloo.

Onder tegen het dakruitertje zijn loodstroken, waarop loden schildjes met wapen, naam en jaartal.

Vermoedelijk betreft het hier de naam van Willem Veendijk.

Verder is in een spant nog vaag een ingekerfd jaartal te lezen, dat vermoedelijk 1665 moet zijn.

28 augustus 1944 e.v.: geen hulp personeel; één der twee timmerlieden ziek geworden, zodat slechts 1 man overblijft; geen leidekkerloodgieter om het dakruitertje te herstellen; geen zicht op dakhout, zodat de toren geheel open staat.

19 september 1944: De opzichter is opgeroepen voor de arbeidsinzet.

"De timmerman H. Lamberts is het werk tot het laatst trouw gebleven en heeft de Oostgevel afgewerkt, de steiger daar weggenomen, het dak van de kerk hersteld en de materialen zooveel mogelijk in de rijwielbergplaats geborgen. Wegens gebrek aan leiding heeft hij het

a 6

werk op 30 Sept. moeten staken." Er is nog geen dakhout, zodat de toren van boven geheel open, aan weer en wind blootgesteld is. Laatste beschreven bladzijde: een foto van de torenhaan. Onderschrift: "Een die op eerherstel wacht.

Quousque tandem!" (Tot hoelang dan toch!)

Den 2 ~~sept~~ de helfte van 1 lb oort 12
 keeren en $\frac{1}{2}$ vordel tobak en
 2 glafies brandwijn 0-4-0
 nog te samen 2 glafies 0-1-0

Den 5 oort de helfte van 1 lb
 keeren en de helfte van een
 oort brandwijn 0-4-9

Den 9 - 2 lb keeren en een
 oort Genever 0-7-9

Den 10 - $\frac{1}{2}$ vordel tobak en 3 glafies
 brandwijn 0-5-0

Den 15 Een punt keeren de helfte - 2-12

Den 17 - $\frac{1}{2}$ vordel tobak en 2 glafies
 Genever 0-3-0

nog twee glafies te samen 0-1-0

Den 21 - gelangt 3 gl. 3-0-0

Den 22 - de helfte van een punt
 keeren en 2 glafies brandw. 0-4-12

Den 24 De helfte van 2 glafies
 brandw. 0-1-0

Den 25 - 2 glafies 0-1-0

Den 27 - 2 glafies brandwijn 1-0-0

Den 29 - $\frac{1}{4}$ lb tobak 0-3-0
 met $\frac{1}{2}$ oort Genever 0-1-4

Den 1 Martij $\frac{1}{2}$ oort genev. 0-1-9

Den 3 - martie 2 glafies 0-2-0

Den 5 - twee glafies te samen 1-0-0

Den 6 en 7 vier glafies brandw. 0-2-0

Den 7 Een half punt tobak 0-9-0

Den 14 en 15 4 glafies genev. 0-3-0

Den 21 - gelant 3 1/2 gt — 3 — 0 — 0
 Den 22 - de helfte van een prout
 Keerfen en 2 glafies brandw. 0 — 4 — 12
 Den 24 De helfte van 2 glafies
 brandw. — — — — 0 — 1 — 0
 Den 25 - 2 glafies — — — — 0 — 1 — 0
 Den 27 - 2 glafies brandwijn — — — — 1 — 0 — 0
 Den 29 - 1/4 lb Tobak — — — — 0 — 3 — 0
 Den 29 met 1/2 oort Genever 0 — 1 — 4
 Den 1 Martij 1/2 oort genev. — — — — 0 — 1 — 4
 Den 3 - martie 2 glafies — — — — 0 — 2 — 0
 Den 5 - twee glafies te famy — — — — 1 — 0 — 0
 Den 6 en 7 vier glafies brandw. 0 — 2 — 0
 Den 7 Een half prout tobak 0 — 9 — 0
 Den 14 en 15 4 glafies genev. 0 — 3 — 0

= 5 - 19 - 4 -
 55 - 15 - 0
 = 01 - 4 - 4
 02 - 0 - 4

nog eens gelant
 uit schot —